

“diye” Kelimesi Üzerine

“diye” kelimesi, en eski Türk Lehçelerinden günümüze dek anlamını, cümle içindeki görev ve yerini yitirmeyen güçlü kelimelerden biridir.

Orhun Yazıtları'nda kelimeyi “tiyin” biçiminde buluyoruz: “Eçümüz kazanmış budun atı küsi yok bolmazun tiyin, türk budun için tün udımadım küntüz olurmadım.”¹

Divanü Lügat-it-Türk'te “teyü” olarak geçiyor: “Kelse kalı katıgık erter teyü seringil ödhlügü ışın bilip tur ança angar tirengil.”²

Kutadgu Bilig'te ise “tiyü” biçiminde karşımıza çıkıyor: “Okmuş ilig emdi kelgil tiyü kamug edgülün kini atamış sayu.”³

Daha geç çağlarda t>d dönüşmesiyle, kelimenin “deyü” ve “deyû” biçimleri de dilimizde yer almaktadır:

“Şol cennetin ırmakları

Akar Allah deyü deyü” (Yunus Emre)

“Oğlan aydur: - Yağı deyü neye derler?”

(Oğlan dedi: Düşman diye kime derler? - *Kitab-ı Dede Korkut*)

“Selâm verdim, rüşvet değildir deyü almadılar” (Fuzuli, *Şikâyetname*)

“deyi” ve “deye” biçimlerine yazı dilinde az rastlanmaktadır.

Kelime, yüzyıllar boyunca ses değişimine uğrayarak, bugünkü “diye” söyleyiş ve yazılış biçimiyle dilimize yerleşmiş bulunuyor: “... ama bir şiiri, vezinsiz kaffiyesizdir diye ille yeni bulanlardan değilim.” (Nurullah Ataç, *Sözden Söze*)

Bütün yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı gibi “diye” kelimesi “de-“fiil kökünden türemiş bir “bağ-fiil”dir.⁴

1. “Babamızın ve amcamızın kazandığı milletin adı samı yok olmasın diye, Türk Milleti için gece uyumadım gündüz oturdum.” (*Eski Türk Yazıtları*-H. Namık Orkun).

2. “Sana şiddetli bir felâket gelirse, geçer diye sabret. Zamanenin işini bilerek dur. Ona öylece diren.” (*Divanü Lügat-it-Türk*, B. Atalay çevirisi c. III, s. 233)

3. “İmdi Hükümdar-” “Gel!” diye davet etmiş, her türlü iyiliklerini teker teker sayıp dökmüş...” (*Kutadgu Bilig*, Reşid Rahmetî Arat çevirisi 3474)

4. J. Deny, haklı olarak, “diye” kelimesini “*Türk Dili Grameri*”nde cümlemsi (yan cümlecik)lerin yüklenmeleri olabilen bağ-fiilleri incelerken

Yapı bakımından benzerleri olan “göre”, “dolayı”, “götürü”, “ayrı”, “dahi” kelimeleri gibi cümlede çeşitli görevler yüklenir. Başlıca görev olarak bir “dolaysız deyiş”in cümlede yer almasını sağlar.⁵

“Hoca: Hedi nerdesin yolcu! diye seslendi.” (R. H. Karay, *Memleket Hikâyeleri* örneğinde yazar bir sesleniş, ağız özelliğini belirterek, olduğu gibi cümleye aktarmış oluyor.

“Hazreti Süleyman... A benim vezirim, sen çok yaşadın, çok bilirsin. Dünyada bu güzelliklerden üstün bir güzellik var mı? diye sorar.” (Eflâtun Cem Güney, *Bu Toprağın Masalları* örneğinde ise yazar dolaysız bir soruyu cümlesine almıştır.

“Dolaysız deyiş”in mutlaka söylenmiş olması gerekmez; düşünülmüş olması ya da tasarlanmış olması cümleye “diye” kelimesi aracılığıyla olduğu gibi geçmesine yeter:

“Mehtap on beşindedir.

Havuzdaki fıskiye

Belki tutarım diye

Mehtabın peşindedir.”

(A. Mümtaz Arolat, *Bir Gemi Yolken Açtı*)
dörtlüğünde şair, bir edebî sanat yaparak, fıskiye'nin ne düşündüğünü okuyucuya anlatıyor.

“diye” kelimesi, türemiş olduğu “demek” fiilinin bütün kipleri gibi, yan cümlecik'in yükleminden hemen sonra gelir. Bileşik cümlelerde, yan cümleciklerin yüklemelerinin genellikle fiilimsilerden (isim-fiil, sıfat-fiil, bağ-fiil) meydana geldiği bilinir. Bu yüklemeler, sıfat-fiil ya da isim-fiilden meydana gelmişse, sonlarına aldıkları iyeleklemlerle öznelere çok kez belli ederler.

“Demek” fiili, bileşik cümlelerde yan cümleciklerin yüklemelerini çekilmiş fiil durumuna getiren, az bulunur fiillerden biridir.⁶

ele almıştır. Geniş anlamlı bir dilbilgisi terimi olan bağ-fiil karşılığı olarak kitaplarımızda “ulaç”, “ulaç”, “gérondif”, “zarf fiil” ve “gerundium” geçmektedir. Hepsisi de aynı kapıya çıkmakla beraber, dilbilgisinde bir terim birliği zorunluluğu artık kendini göstermektedir.

5. J. Deny “dolaysız deyiş” için “discours direct” diyor. A. Ulvi Elöve'nin bu deyimini “dolaysız söz” olarak çevirmesi de yerinde. Latince karşılığı “oratio recta”dır. Olduğu gibi anlatma biçiminde açıklayabiliriz.

6. Aynı işi (sanmak, bilmek gibi), duygu bildiren fiiller (Verba sentiendi) de yaparlar. Bileşik şart cümlelerindeki şart yan cümlecikleri ayrıca incelenmeğe değer.

“diye” kelimesinin bu “dolaysız deyiş”i cümleye aktarabilme gücünün kök fiilden geldiği kanısındayım.

“diye” kelimesi bir düşünce ya da niyeti dolaysız olarak aktarabildiği için, bileşik cümlelerde amaç belirten yan cümleciklerin yüklemelerini istek ya da emir kiplerine sokar. Bu görevde, yan cümleciklerin yüklemi birinci ya da ikinci şahıslı bir fiil ise yüklem istek kipinde; üçüncü şahıslı bir fiil ise emir kipinde bulunur:

“Bu isimleri Cemil Meriç, Hugo’nun büyüklüğüne ben de inanayım diye mi sıralamış?” (Orhan Veli, *Nesir Yazıları*)

“Kalabalık çok olsun diye, töreni erken yapacağız” (M. Sunullah Arısoy, *Karapürçek*).

Ayrıca “diye” kelimesi, bileşik cümlelerde neden bildiren yan cümleciklerin yüklemelerinden sonra gelir. Bu durumda yan cümleciklerin yüklemi genellikle haber kiplerinden olur:

“Geri dönmedim diye

Ağlıyor musun anne?” (K. Kamu’nun Şiirleri)

Yukarıdaki örnekte yer alan şiirin tümünü bilmeseydik, cümleden iki anlam çıkarabilirdik:

a) Şairin annesi, kendisi geri dönemediği için ağlıyor.

b) Şairin annesi, oğlu geri dönemediği için ağlıyor.

Bu durumda neden belirten yan cümleciklerin yüklemi, nedeni düşünene göre şahıslanır. Buna göre neden, öznel ya da nesnel olabilir:

“Anlıyorum, geç kaldım diye korkuyorsun” (Muzaffer Hacıhasanoğlu, *Bir Tesbih Tanesi*)

Üstteki örnekte öne sürülen neden, konuşana göre nedendir. Eğer yazar cümleyi “Anlıyorum, geç kaldım diye korkuyorsun” biçiminde yazsaydı neden nesnel olurdu. Seslenilen kişi “geç kaldım” diye düşündüğü için, neden ona aittir.

“İçin” edatıyla yapılan eş anlamlı cümlelerde ikili anlam ortadan kalkar ve yan cümleciklerin öznesi de meydana çıkar:

“Geri dönmediğim için ağlıyor musun anne?” ve “Anlıyorum, geç kaldığım için korkuyorsun.”

“diye” kelimesi isim ya da isim soylu kelimelerden sonra gelebilir:

“Rıfat Diye Biri” (Bir Türk filminin adı) örneğinde, “diye” kelimesi “adlı”, “denilen” anlamında geçtiği için sıfat görevindedir.

“Kabadayı diye böylesine derim ben.” (R. C. Ulunay, *Sayılı Fırtınalar*)

“Seni ne diye çağırılar?” (Aziz Nesin, *Fil Hamdi*)

“Affedersiniz, bu kâğıdı reçete diye size verdim” (Bir konuşmadan) örneklerinde, kelime, “olarak”, “yerine “anlamlarında geçtiği ve bağlandığı kelimelerden hemen sonra yer aldığı için edat görünümündedir. “Ne” kelimesiyle birlikte bileşik soru zarfı olan “ne diye”, “niçin” anlamında dilimizde sık, sık geçer:

“Beş sene sonra da aynı şeyleri söyleyecek olduktan sonra ne diye yaşadım?” (O. Veli, *Nesir Yazıları*)

Bu incelemede elde edilen sonuçları özetleyelim:

1- “diye” kelimesi en eski Türk Lehçelerinden günümüze dek anlamını yitirmeyen, konuşma ve yazı dilinde anlatıma canlılık ve gerçeklik sokan güçlü bir kelimedir.

2- Yapısına göre “de-” fiilinden türemiş bir bağ-fiildir.

3- Bileşik cümlelerde bağlaç görevinde deyişleri, düşünceleri, dilekleri, nedenleri dolaysız olarak temel yükleme bağlar.

4- Yan cümleciklerin emir ve istek kiplerinde olan yüklemiyle amaç; haber kiplerinde olanıyla neden belirtir.

5- İsim soylu kelimelerden hemen sonra gelerek kimi yerde sıfat kimi yerde edat görevini yüklenir.

6- Türk dilinin temel sözdizimi kurahna uyararak, yardımcı öğeleri temel öğelere bağlar.

İrfan KANTARCI